

מירי שפר-מוסנזון

החוג להיסטוריה של המזרח התיכון
ואפריקה, אוניברסיטת תל-אביב

מאמר זה עבר שיפוט עמיתים

ציטוט מומלץ

שפר-מוסנזון מ. 2013. הגות
סביבתית מוסלמית מול עשייה –
טורקיה כדוגמה. אקולוגיה וסביבה
4(4): 292–297.

הפגנת פעילי גרינפיס-טורקיה במימי מצר הבוספורוס. ברקע: איה סופיה (כנסיית החכמה הקדושה, שהפכה למסגד, ומשמשת מוזאון). אפריל 2009 | באדיבות גרינפיס

הגות סביבתית מוסלמית מול עשייה – טורקיה כדוגמה

1 בדצמבר, 2013

גיליון חורף 2013 / כרך 4(4)

[חזית המחקר](#)

על קצה המזלג

- ה'מדינה' כיחידה שלטונית אינה יכולה לתת מענה מספק לטיפול בסוגיות סביבתיות רבות שמטבען חוצות-גבולות.
- אם נכיר באופן מעמיק את דרכי החשיבה ואת אופני הפעילות במדינות אחרות במרחב האסלאמי הים תיכוני, שיתוף הפעולה האזורי יהיה מוצלח יותר.
- טורקיה היא מדינה מרכזית באגן הים התיכון, ולהתנהלותה בסוגיות סביבתיות יש השפעה על עולם האסלאם וגם על ישראל.
- חשיבה סביבתית-טורקית וכן פעילות סביבתית מושפעות משני מקורות שונים בתכלית: מערביים-ליברליים מצד אחד ואסלאמיים על-מדינתיים מהצד השני. המקורות המנוגדים משתלבים לעתים לכדי דפוס מקורי.
- הבנת המציאות הטורקית יכולה לעזור למקבלי ההחלטות בישראל להעריך נכונה הצהרות ופעולות בשטח, ואף להוביל לקיום שיתופי פעולה פוריים.

המערכת

תקציר

בעשור האחרון גדלה ההתעניינות בעולם האסלאם בסוגיות סביבתיות. לא מדובר רק באינטלקטואלים או באנשי הלכה בודדים, אלא בתופעה רווחת יותר. מאמר זה עוסק בטורקיה: מדינת מפתח בעולם האסלאם הים תיכוני בעבר ובהווה. בטורקיה קיימים מודעות סביבתית וכן ניסיון ליישם אותה, הן ברמת תנועות במרחב הציבורי הן ברמת המדינה. המאמר מנתח את ההיסטוריה הקרובה של מאבקים סביבתיים בטורקיה כדי להסביר את המקורות שמעצבים את המחשבה הסביבתית ואת דפוסי הפעולה בתחום זה. המאמר מצביע על שני כיוונים שונים. מצד אחד יש ניסיון לעגן את המחשבה הסביבתית במקורות אסלאמיים מוקדמים, שמטרתו יצירה של מחשבה מוסלמית על-מדינית, שממנה ייגזר אופן היישום המקומי. ב-בזמן, יש גם אימוץ של דפוסי מחשבה ופעולה מערביים, וכאן ארגונים כמו גרינפיס הם מקור להשראה (גם אם לא מקור לחיקוי). אופני מחשבה ופעילות מסוגים אלה אינם מנוגדים ואפשר לשלב ביניהם, ובכל זאת יש בהם דגשים שונים. הואיל ולשני כיווני המחשבה והפעילות הללו השפעה בטורקיה, כפי שהראו למשל המהומות בראשית קיץ 2013, המפגש ביניהם הוא בעל פוטנציאל להניע תהליכים סביבתיים, ועם זאת הוא גם טעון.

מבוא

בטורקיה, מדינה מרכזית באגן הים התיכון, במזרח התיכון ובעולם האסלאם, קיימת התעניינות סביבתית שמיתרגמת לשיח אתי-מוסרי ולפעילות בשטח מטעם המדינה, מטעם תנועות ומפלגות ומטעם ארגונים שמקורם מחוץ למדינה. הסוגיה שהמאמר מתרכז בה היא הבנת המקורות השונים שמשפיעים על השיח ועל דפוסי הפעולות. המדובר בדפוסי מחשבה מוסלמיים, שיוצרים חוויה משותפת בין טורקים למוסלמים אחרים, ולצד משפיעים גם דפוסיים ליברליים-מערביים, שעניינם הגשמה עצמית, זכויות הפרט וגלובליזציה. הניתוח מראה שאי אפשר להסתפק בחלוקה דיכוטומית בין הדפוסיים השונים. הדפוסיים אמנם מתחרים זה בזה, מציגים חלופה זה לזה, אך יש גם מגמות של השלמה ושל שילוב ביניהם.

שני מסלולים מקבילים של מחשבה סביבתית בטורקיה

בטורקיה קיימים למעשה שני מסלולים נפרדים של עשייה ושל מחשבה סביבתית. שניהם בגדר פרשנות טורקית-מקומית לתופעות רחבות יותר: האחת – אסלאם אוניברסלי, והשנייה – תהליכי ליברליזציה כלכלית וגלובליזציה בכלי התקשורת. ההבדלים בין שתי התופעות משמעותיים: האחת מקבלת את השראתה ממקורות דתיים-אסלאמיים, והשנייה מתבססת על אקטיביזם בין-לאומי מערבי. וכך, **לחלק מהתנועות הסביבתיות המקומיות בטורקיה יש אופי בין-לאומי ברובד האידיאלי ובדרכי הפעילות**. גרינפיס וארגונים לא-ממשלתיים אחרים הוקמו בטורקיה בשנות ה-80 וה-90 של המאה ה-20, והפעילים המקומיים מחוברים לרשת העולמית שלהם^[14].

ב-בזמן החלו גם **פעילים אסלאמיים טורקים לייחס חשיבות רבה יותר לנושאים סביבתיים**. תנועות, עמותות ועיריות, שנשלטות בידי התנועה הדתית, מקיימות כנסים וסדנאות בסוגיות סביבתיות, ואמצעי מדיה המקורבים לחוגים דתיים מפרסמים הגות טורקית והגות מערבית בנושאים אקולוגיים. המשתתפים בקבוצת שיח זו אינם בהכרח אנשי דת במובן הצר של המילה. שלא כמו בחברות מוסלמיות אחרות, שלפחות חלק מהדוברים הבולטים בהן הם אנשי דת מקצועיים המתפרנסים מכך, בטורקיה מדובר בהוגי דעות במובן הרחב יותר. יש בהם עיתונאים, פילוסופים ואנשי אתיקה, אנשי אקדמיה ועוד. הם שייכים לשדה שיח אחד, והמדובר בשיח סביבתי-דתי, הואיל והם מבקשים לעגן את השיח במקורות אסלאמיים ובמונחים אסלאמיים למען תפיסת עולם סביבתית-אסלאמית.

ההגות המוסלמית מקבלת את השראתה ממקורות אחרים שמעצבים את התנועות האזרחיות המערביות שחלק מהן ליברליות, חלק מהן אקולוגיות-קיצוניות, והאחרות מעשיות מאוד. במקום זאת, המחשבה הסביבתית המוסלמית בטורקיה – כמו בחברות מוסלמיות אחרות – מבקשת להתבסס על מקורות האסלאם: הקוראן, החדית' (המסורת הנשענת על אמרות המיוחסות לנביא), ההלכה המוסלמית וההיסטוריה המוסלמית המוקדמת. נקודת המוצא של הוגי הדעות המוסלמים היא שרגישות סביבתית נעוצה במקורות הראשוניים ביותר של דת האסלאם, ושאחריות סביבתית היא תוצר טבעי של הקפדה על חוקי האסלאם. כך הם מבנים את המחשבה המודרנית שלהם כמסורת ארוכה ומבוססת. לפי תפיסתם, מחשבה סביבתית מוסלמית מובחנת מתפיסות סביבתיות, שנוצרו בהקשרים תרבותיים ודתיים אחרים. בעיני חלק מהדוברים, מחשבה מוסלמית ירוקה היא גם מוסרית יותר מתפיסות אחרות, ובהחלט אפשר להבחין בפולמוס מסוים עם "המערב" כאוסף של אידאות, של התארגנויות כלכליות, של מערכות כוח פוליטיות ושל מסגרות דמוגרפיות^[5].

כדוגמה לדובר בשיח בנושאי סביבה בקרב גורמים אסלאמיים בטורקיה יוזכר כאן אברהים אוזדמיר (Özdemir). מסלול חייו טיפוסי לדוברים אחרים בקבוצת השיח שלו: שנים רבות הוא פרופסור לפילוסופיה באוניברסיטת אנקרה, וכיום מכהן כרקטור של אוניברסיטה פרטית חדשה בגאזיאנטפ (Gaziantep) בדרום-מזרח טורקיה. הוא מבקש לשלב בין שני דפוסי המחשבה הסביבתית בטורקיה. הוא אינטלקטואל ואיש אקדמיה (ולא איש דת פעיל), אך השכלתו נטועה בלימודי דת האסלאם (פילוסופיה ותאולוגיה מוסלמית), וב-1996 קיבל תואר דוקטור בנושא אתיקה סביבתית בקוראן. מאז הוא מתמקד בקשר בין היבטים של האסלאם למחשבה סביבתית, למשל בשירה מיסטית מימי הביניים, בהגותם של אינטלקטואלים מודרניים ועוד.

כפרסומים שלו כאיש אקדמיה, בטורקית [8,7] ובאנגלית [9,10], הוא עוסק בבעיות סביבה בעולם בכלל ובטורקיה בפרט. נקודת המוצא שלו היא האופן שבו האסלאם מציע פתרון רעיוני ומעשי כאחד. הוא משתתף בשיח הבין-לאומי האקדמי לגבי איכות סביבה והיסטוריה של טורקיה, ובזמן מבקש להעשיר את השיח הדתי ולהפוך אותו למשפיע על המציאות בטורקיה. לדבריו, הוא מצר על שהשיח הדתי-טורקי בנושא הסביבה עדיין לא פיתח מוסדות ומסגרות של ממש לטיפול בנושאים סביבתיים. הוא תולה את האשם במשטר, שיוצר דיכטומיה בין חברה למדינה ואינו מעודד פעילות ציבורית אזרחית, ובאידיאולוגיה החילונית של המדינה שאינה סובלת, לדבריו, התארגנות דתית. לכן, הפעילות של החוגים הירוקים הדתיים מוגבלת לפרסומים, להעלאת מודעות במדיה ולארגון כנסים, אך אינה יכולה להתבטא באופן פעיל יותר [10].

דבריו של אוזדמיר פורסמו ב-2005. בהתחשב בכך שמפלגת הצדק והפיתוח (Adalet ve Kalkınma Partisi) הדתית-שמרנית מרכיבה את הממשלה מאז 2002, ובשלטון המקומי יש לחוגים הדתיים דומיננטיות רבה כבר משנות ה-90, אפשר היה לצפות, אולי, שהפעילות הדתית-טורקית הירוקה תהיה בולטת ומאורגנת יותר. ייתכן שזו דוגמה לתופעה שקיימת גם בהקשרים אחרים: **שיקולים פוליטיים רחבים יותר (כאן: תמיכה במפלגת השלטון הדתית-שמרנית) מונעים פעילות ירוקה שיש בה נוחות שמתנגדים לגורמי שלטון ולחוגים כלכליים.**

בזמן, בטורקיה יש מסורת של פעילות ירוקה. המסורת מדרבנת מחשבה ועשייה ונותנת להן לגיטימציה. אין בטורקיה הגנה ממוסדת משמעותית על הסביבה, הן מצד הציבור הן מצד הממשלה, ולמרות זאת בציבור יש **מודעות לסביבה, בכל קבוצות האוכלוסייה ובכל שכבות הגיל, ברמה שאינה רחוקה מזו שמאפיינת את המערב ובהסתמך על תפיסות ועל שיקולים דומים** [4,5,6].

הפגנה בפארק גזי, יוני 2013 | ויקימדיה ©

היסטוריה של מאבקים סביבתיים והצלחתם

המודעות הציבורית בטורקיה לסביבה גם רשמה לעצמה מספר הצלחות בעימותים עם רשויות עירוניות, עם גופי ממשלה ועם חברות כלכליות בהתבסס על טיעונים סביבתיים. דוגמה אחת היא המחאה נגד **הקמת מכרה זהב** באזור בֶּרְגָמָה (Bergama) בקרבת איזמיר במערב טורקיה, שהתנהלה לאורך עשור ויותר משנות ה-80 של המאה ה-20. חברה בת של קונסורציום אוסטרלי קיבלה זיכיון לפתיחת מכרה זהב תוך שימוש בציאניד לכריית הזהב. האווירה המקומית הייתה חיובית בתחילה, מתוך אמונה שהמיזם יביא לפיתוח כלכלי של האזור. בין השאר התבססו המקומיים על דברי בעלי הזיכיון, שהצהירו כי יממנו בנייה של

מסגדים ושל אולמות חתונה בכפרים באזור. אך בחלוף הזמן התבררו המשמעויות הסביבתיות, ורוב האוכלוסייה המקומית, כפרית ועירונית, התנגדה למיזם וטענה שהוא פוגע משמעותית בבריאות, באיכות הסביבה ובאיכות החיים. התושבים מחו באופן מתמשך ומאורגן בניצוחו של ראש העירייה המקומי ממפלגת שמאל-מרכז חילונית. שורה של הפגנות באזור ברגמה הגיעו לשיאן בחסימה של אחד הגשרים הבין-יבשתיים באיסטנבול באוגוסט 1996. בד בבד עם המחאה העממית היו גם פעולות רשמיות. גופים מקומיים פנו למשרדי ממשלה שנגעו למיזם (כמו משרד הבריאות), וגם לבתי המשפט. בסופו של דבר היו מעורבים גם בית המשפט העליון לענייני חוקה, ראש הממשלה, והמועצה למחקר מדעי וטכנולוגיה (הגוף העליון בטורקיה בענייני מדע). התנועה המקומית זכתה לתמיכה רחבה ברחבי טורקיה, והצליחה: המכרה פעיל, אבל באופן מוגבל; היזם חויב לשפר את טכנולוגיית הכרייה ואת ניהול האתר. מבחינת הציבור הטורקי, מקרה זה הוא קו פרשת המים בפוליטיקה הטורקית בענייני סביבה: נושא סביבתי מקומי היה בכותרות הארציות במשך מספר שנים, והסתיים בהצלחתם של הדוברים בשמה של איכות סביבה [1].

דוגמה אחרת היא **המאבק נגד גשר שלישי באיסטנבול מעל מצרי הבוספורוס** בסוף שנות ה-90 ובראשית שנות ה-2000 ברובע אֶרְנָבוּטְקוּי (Arnavutköy). רובע מגורים היסטורי באיסטנבול בצד האירופי של הבוספורוס. מצוקת התחבורה באיסטנבול הביאה את המשרד לעבודות ציבוריות ולבינוי להכריז בסוף 1998 על הקמת גשר שלישי. הדיונים בנושא זה התקיימו כבר שנים קודם לכן, אך רק אז התקבלה ההחלטה והתפרסמה. תוך שבועות ספורים התארגנו פעילים ברובע ארנבוטקוי, שהגשר היה אמור להיבנות בצדו האירופי לפי התכנית, והחלו בפעילות מחאה בדפוסים המוכרים מתנועות סביבתיות בין-לאומיות: הקמה של אתר אינטרנט, רשימת תפוצה, התכנסויות, אירועי בידור ואירועים קהילתיים, מכתבים לחברי ממשלה ופרלמנט, הפגנות ועוד. הפעילות עוררה הדים נרחבים בציבור הטורקי.

הטיעונים הסביבתיים היו מרכזיים: הפעילים טענו שהקמת הגשר תהרוס את הסביבה הטבעית ואת ההיסטוריה התרבותית המיוחדת של האזור (מבנים היסטוריים שהוכרו כראויים לשימור, שמורות טבע וכדומה). אך המחאה סביב הגשר השלישי בארנבוטקוי הייתה למעשה מעבר למאבק סביבתי במובנו הצר: זו הייתה מחאה פוליטית עמוקה יותר, שעסקה בפנייה של הדמוקרטיה בטורקיה, בזכויות האזרח ועוד. בניית הגשר נתפסה כדוגמה לצעד אנטי-דמוקרטי, ולא רק כהרס הטבע וההיסטוריה [13]. המחאה של הפעילים בארנבוטקוי הצליחה במובן זה שגשר שלישי אכן לא הוקם ברובע שלהם. עם זאת, במאי 2013 הונחה אבן פינה לגשר שלישי, לא פחות שנוי במחלוקת, באתר אחר באיסטנבול: גשר תלוי שיחבר את סאקִיר עם בִּייִקֻז בצפון איסטנבול, בואכה הים השחור.

מדיניות ממשלתית וממשלתית-למחצה

מדיניות ממשלתית או ממשלתית-למחצה בנושאי סביבה התפתחה מאז שנות ה-50 של המאה ה-20. ב-1955 הוקמה האגודה להגנה על הטבע ועל אוצרות טבע (Türkiye Tabiatını Koruma Derneği). בחוקה של שנות ה-60 הוכנסה לראשונה המילה "טבע" (çevre). ובחוקה משנות ה-80 כבר הוקדשו סעיפים רבים יותר לנושא הסביבה ולשמירה על משאבים טבעיים והיסטוריים. בתקופה זו נחקקו מספר חוקים שעניינם שמירה על חופי הים, על יערות ועוד. בראשית שנות ה-90 מוסדה הפעילות הממשלתית בדמות הקמת המשרד לסביבה וליערות [10]. בממשלה הנוכחית פועלים המשרד לאנרגיה ולמשאבי טבע (Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı) והמשרד ליערות ולמים (Orman ve Su İşleri Bakanlığı).

בהתאם לרוח זו שנושבת מהממשלה, מבקשים מנהלי המיזמים של תשתיות בטורקיה להראות שהם מיישמים סטנדרטים גבוהים של מודעות והתאמה לסביבה. ניקח לדוגמה את מנהלי מיזם הפיתוח של דרום-מזרח אנטוליה (GAP, Güneydoğu Anadolu Projesi). רכיב מרכזי במיזם הוא סכר אטאטורק על נהר הפרת שהושלם ב-1990. המטרות היו הגדלה של שטחי העיבוד החקלאיים, ייצור אנרגיה הידרואלקטרית והעלאת רמת החיים ואיכות החיים של תושבי האזור שסבל באופן מסורתי מתת-פיתוח. למנהלי המיזם חשוב להציג את מה שהם רואים כהשפעות חיוביות של המיזם ובכלל הממדים – החברתי, הכלכלי והסביבתי. לשם כך גם מזמנים מומחים בין-לאומיים. המומחים מתבקשים לנתח את ניהול המיזם, להציג את הממצאים שלהם למנהלי המיזם וגם לפרסם אותם באופן אקדמי לקהילה הבין-לאומית [12].

אירועי קיץ 2013: פארק גִ'זִי כמשל

הדוגמאות הללו, ורבות אחרות שאפשר היה להביא כאן, מעידות על המודעות בטורקיה לעניינים סביבתיים, ולא פחות מכך: על כך שמקבלי החלטות הפנימי שהסוגיות האלה "מוכרות", ולכן הם מרגישים מחויבים להשתמש ברטוריקה הזו. אין זה אומר בהכרח ששיקולים סביבתיים אכן תופסים מקום משמעותי בקבלת החלטות בממשלה, בערים או אצל חברות כלכליות, בלי קשר לנטייתן הפוליטית או הדתית. הנושאים הסביבתיים כפופים פעמים רבות לשיקולים אחרים. השיח הסביבתי והפעילות הסביבתית נועדים פעמים רבות לשרת מטרות אחרות, שנתפסות חשובות יותר, כל אחד לפי טעמו: ביקורת תרבותית על המודרניות המערבית, ביקורת פוליטית על משטר סמכותי ועוד. יש גם מי שרואה לפחות בחלק מהתנועות הירוקות ביטוי של קבוצות שוליים ושל "מחבקי עצים", ולא התארגנות ראויה בלב הממסד והחברה הטורקיים. דברים ברוח זו רומז אוזדמיר,

שמבקש להרחיב את המחשבה והפעולה הסביבתיות, אך בהתבסס על אתיקה מוסלמית^[10]. אם כן, בטורקיה מתקיימים דפוסים שונים, ונקודות המפגש ביניהם מאפשרות שיתופי פעולה פוריים, אך גם מעוררות מתחים.

טורקיה אינה המקום היחיד שאפשר לאתר בו **פער בין הצהרה על מחויבות לנושאים סביבתיים לבין יישום בשטח** (הסכסוך הישראלי-פלסטיני הוא מקרה נוסף^[2]). אך המציאות של השנים האחרונות הוכיחה שבטורקיה **הפער גדול ועלול לגרום מתיחות רבה**. בעקבות פעילות מוצלחת בעבר נוצרו ציפיות גדולות – שהמדיניות בשטח תהיה רגישה יותר לשאלות ירוקות. ההיסטוריה מלמדת, שבמקרים של תהליכי שיפור עשויים להיווצר תסכול על כך שהדברים אינם מתקדמים בקצב הרצוי, או תחושה סובייקטיבית שתהליך השיפור אפילו נעצר. התסכול עשוי להתפרץ כמחאה קולקטיבית ולהתדרדר עד כדי אלימות^[3].

המתח בין הציפיות ליישום בשטח עשוי להסביר חלק מאירועי המחאה בקיץ 2013 בטורקיה. הסמל של האירועים הללו בטורקיה ובמדיה העולמית היה המחאה באיסטנבול סביב פארק ג'זי (Gezi), פארק קטן הסמוך לכיכר תקסים במרכז איסטנבול. בסוף מאי הודיעו עיריית איסטנבול והממשלה – שתיהן בראשות המפלגה הדתית – על הפיכתו של הפארק לקניון שישחזר את הנשקייה בת המאה ה-19 שעמדה באתר עד 1940 (שנת הקמתו של הפארק). ההודעה הציתה מחאה עממית באיסטנבול וברחבי טורקיה. המחאה התבטאה בהקמת אוהלים בפארק, בהפגנות, בשביתות-שבת, בצעידות, במופעים וגם בפעילות ברשת: כתיבת בלוגים, העלאת סרטונים דוקומנטריים וקטיריים ליוטיוב, כתיבת שירים ועוד. המחאה עברה מהר לפסים אלימים: כוחות הביטחון הפעילו כוח רב כלפי תנועת המחאה, אף על פי שרובה הייתה שקטה ורגועה, פיזרו את המפגינים בסילוני מים ובגז מדמיע, ופרצו למתחמים של המפגינים בפארק כדי לפנות אותם בכוח.

במחאה בטורקיה בקיץ 2013 היה ממד ירוק בולט. הפעילים דיברו על החשיבות של ריאאות ירוקות בעיר ועל שימוש צודק ונגיש במרחב הציבורי. המחאה הייתה ניסיון של הפעילים להשפיע על תכנון עירוני, ומאבק של האזרחים על זכויות השימוש במרחב העירוני. שני הצדדים – המוחים והממשלה – הסתמכו על ההיסטוריה והזכירו שימושים באתר בעבר הרחוק והקרוב כדי להצדיק את טיעוניהם: בית קברות ארמני, אתר של הפגנות בראשית המאה ה-20, אצטדיון כדורגל בראשית ימי הרפובליקה ועוד^[15].

מעל ל-7,000 פעילי סביבה טורקיים בהפגנה הקוראת להפחתת פליטות גזי חממה לאטמוספירה. ספטמבר 2011 / באדיבות

גרינפיס

כמו במחאות סביבתיות קודמות בטורקיה, המחאה בקיץ 2013 לא הייתה רק סביבתית. אירועי פארק גזי היו **קודם כל מחאה פוליטית, כלכלית וחברתית רחבה יותר**, וכאן יש משמעות רבה לאתר ולזיכרון ההיסטורי הקשור בו. הנשקיה העות'מאנית ניזוקה קשה בניסיון הפיכה כושל באביב 1909 שמטרתו היו החזרתו של הסולטן עבדולחמיד השני למוקד הכוח הפוליטי

והתנגדות להשבתה של החוקה. המשטר החוקתי הצליח להשיב את הסדר לאחר מספר שבועות ולפתוח את הפרלמנט מחדש במחיר של עשרות חיילים הרוגים. ביזרון הטורקי, האירוע והאתר מקושרים למלחמה על דמוקרטיה ועל זכויות אזרחיות.

הביזרון ההיסטורי הזין את המחאה במספר רבדים: נגד הממשלה האסלאמית בכלל ונגד ראש הממשלה ארדואן בפרט, על מה שנתפס כשלטון סמכותי המקצץ את חירויות הפרט; נגד פיתוח מואץ ואגרסיבי ומיזמי ענק של תשתיות שהתרבו בשנים האחרונות; נגד תרבות הצריכה (איסטנבול משובצת קניונים ואוונטיים וחנויות עודפים, ובאביב מתקיים כבר מספר שנים פסטיבל קניות בחסות הממשלה, העירייה וגורמים קמעונאיים, שמטרתו להביא מיליון וחצי תיירים רק לפסטיבל). אוסף מסות חברתיות-פוליטיות שיצא לאור השנה מדבר על "התופעה של פארק גזי" בהקשר של פעילות דמוקרטית, אינדיבידואליזם ואחריות חברתית-קהלית^[11].

ימים יגידו אם "התופעה של פארק גזי" קורמת עור וגידים, ובאיזה כיוון. האם הפעילות הסביבתית בטורקיה תתפתח כביטוי מקומי לתופעה עולמית, או אולי דווקא תחת המטרייה הדתית? ראשי עיריות המזוהים עם המפלגה הדתית הובילו רפורמות ירוקות. ארדואן עצמו, כראש עיריית איסטנבול, הוביל את ניקוי "קרן הזהב" – לשון הים הצרה ממצרי הבוספורוס לתוך חלקה האירופי של איסטנבול – ואת הפיכת החוף לריאות ירוקות (מיזם שעורר מחאה בשל השלכותיו על התושבים שגרים בקרבתו). אך האם המסלול הדתי הירוק בטורקיה יבשיל לכלל תנועה אזרחית מאורגנת? באילו אופנים תתעצב המחשבה הסביבתית הדתית בטורקיה כמחשבה מוסלמית-מקומית ותפתח דיון בטורקית על עקרונות כלל-אסלאמיים? ואולי הכיוון שהמחשבה והפעולה הסביבתיות בטורקיה יתפתחו בו יהיה בדרכו של אוזמיר, שמשלבת מחשבת דתית עם מחשבה אקולוגית בין-לאומית? לאור המיזמים הרבים שאמורים להתבצע בטורקיה בשנים הקרובות, כל הנוגעים בדבר – חוגים ירוקים לסוגיהם השונים והממשלה – יצטרכו לנקוט עמדה ולא יוכלו לעמוד מנגד.

מקורות

1. Arsel M. 2005. The Bergama imbroglio. In: Adaman F and Arsel M (Eds). Environmentalism in Turkey: Between democracy and development? Hants, England: Ashgate.
2. Cohen S. 2011. Environmentalism deferred: Nationalisms and Israeli/Palestinian imaginaries. In: Davis DK and Burke III E (Eds). Environmental imaginaries of the Middle East and North Africa. Athens, OH: Ohio University Press.
3. Davies JC. 1962. Towards a theory of revolution. *American Historical Review* **27**: 5–19.
4. Erdur O. 1996. An inquiry on environmental values in Turkey (M.A. Thesis). Istanbul: Boğaziçi University.
5. Erdur O. 1997. Reappropriating the "Green": Islamist environmentalism. *New Perspectives on Turkey* **17**: 151–166.
6. Furman A and Erdur O. 1995. Environmental attitudes among Boğaziçi University students: Testing the 'environmentalist' Hypthesis. *Boğaziçi Journal: Review of Social, Economic and Administrative Studies* **9**(2): 109–122.
7. Özdemir İ. 1995. Çevre Sorunları ve İslâm. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
8. Özdemir İ. 1997. Çevre ve Din. Ankara: Çevre Bakanlığı Yayınları.
9. Özdemir İ. 2003. Toward and understanding of environmental ethics from a Qur'anic perspective. In: Foltz RC, Denny FM and Baharuddin A (Eds). Islam and ecology: A Bestowed trust. Cambridge, MA: Harvard University Press.
10. Özdemir İ. 2005. Turkey. In: Foltz R (Ed). Environmentalism in the Muslim world. New

.York: Nova Science Publishers

Özkoray N and Özkoray E. 2013. Bireysellik ve Demokrasi: Gezi Fenomeni. İstanbul: 11
.İdea Politika Yayınları

Tortajada C. 2000. Evaluation of actual impacts of the Atatürk Dam. *International* 12
. *Journal of Water Resources Development* **16**: 453–464

Voulvouli A. 2009. From environmentalism to transenviromentalism: The ethnography 13
.of an urban protest in modern Istanbul. New York: Peter Lang

Voulvouli A. 2011. Grassroots mobilisation in Turkey: The transnational character of 14
local environmental protests. *International Journal of Academic Research* **3**: 881–
.888

Watenpaugh H. 2013. [Learning from Taksim Square: Architecture, state power, and](#) 15
[public space in Istanbul](#). SAH blog. Updated 11 June 2013